

SZÁMOT ADNI BELSŐ RENDETLENSÉGEKRŐL

SZENTES ÁGOTA

Majtényi László (szerk.):

Bibó István és a 21. század

Eötvös Károly Intézet – Corvina, Budapest, 2022.

296 oldal, 3990 Ft

Különös az idő értelmező ereje: a könyv, amelyről írok, nem sokkal az országgyűlési választások előtt jelent meg azzal a céllal, hogy emlékeztessen Bibó életművének megkerülhetetlenségére, az általa feltárt összefüggések örökérvényűségére, az írásaiban tükröződő szemlélet felejthetlenségére. A választások után azonban a kötet új szándékokat is magára húz, mintegy akaratlanul: a jogállami helyreállítás látványos kudarca elkerülhetetlen programmá tette a társadalmi szerkezetek mély megismerését és új, terápiás folyamatok elindítását – reméljük, lesz rá nyitottság. A munkát mindenestre érdemes e tanulmányok elolvasásával kezdeni.

A *Bibó István és a 21. század* című tanulmánykötet 2022 januárjában jelent meg Majtényi László szerkesztésében, ifj. Bibó István ajánlásával és tíz, Bibó életművéhez szorosan kötődő szerző írásával. Amire a könyv címe utal, azt az előszóban a szerkesztője is megerősíti: Bibó aktuális, érvényes, 21. századi. Mégis mellőzik, és az ajánlás szerint ez a hiány sokat elárul a jelenlegi politikai szándékok szellemi háttéréről. Az új, megszilárdulni látszó kurzusban nincs már igény sem árnyalt elemzésre, sem higgadtságra, sem – ami mind közül a letragikusabb – az igazságra.

A KÖZÖSSÉG ÜGYE

Hogy az életmű a fentiek ellenére miért aktuális, arra a kötet első esszéjében Dénes Iván Zoltán válaszol. Bibó hivatkozhatóságának oka az, ami egyúttal a rendszerváltás utáni zavart elhallgatásáé is: az írásaiból ismerős dúvad-állam újbóli kiépülése. A hatalomkoncentráció régi és új formáinak segítségével teret nyert a személyes uralom és a fiktív ellenségképre alapozott rendkívüli állapot, melyekhez nem illik a szabadságról, demokráciáról, szolidaritásról, humánúmról szóló bibói koncepció. Dénes bevezető fejezete bemutatja az életmű értelmezése szempontjából releváns életrajzi motívumokat, Bibó meghatározó történelmi élményeit, valamint írásai-

nak fő témáit, kiadásait és utóéletét. A kirajzolódó kép egyszerre ábrázol tudós politikust és politikus tudóst: Bibó politikai javaslatait nemcsak a szociológiai, politológiai, szociálpszichológiai, filozófiai, történettudományi ismeretei tették a korban szinte érthetetlenül józanná, de tudományos igényű írásai is profitáltak tapintatából és konszenzusereső alkotásból. Dénes a bibói írások felől visszatekintve végigvezet azokon a hatásokon, amelyek ezt az intellektuális és morális tartást meghatározták. Alapélmény a történelmi Magyarország felbomlása, amely a nemzeti hisztériák, nemzetközi konfliktusok és a jó béke elemzésének inspirációs forrása lett. Az első világháború után megerősödő nemzetkarakterológiai beszédmód – melybe Bibó is „belenőtt” – az idegen hatást kárhoztatta a nemzeti jelleg felhígulásáért, Bibó azonban szakított ezzel a megközelítéssel: társadalomértelmezésében elvetette az etnoprotektionista hagyományt, a nemzeti felsőbbrendűség igényét, az áldozatszerepet. A két világháború közötti autokratikus államberendezkedés és a kiszolgáltatottságokra épülő anakronisztikus társadalom közvetlen megtapasztalása tudatosította benne, hogy egy demokratikus rendszer megalapozását a félelmek megértésével és feloldásával kell kezdeni, s hogy ebben a képletben az agresszív nacionalizmus nem a megoldást jelenti, hanem a problémát. Ugyancsak személyes, helyenként ellentmondásos élmények sora vezette el a „zsidókérdésről” szóló tanulmány megírásáig, melyben a zsidóellenesség különböző történelmi okaira és formáira rávilágítva élhető megoldást javasolt az antiszemitizmus csökkentésére. A második világháború után, amikor „az úri világ összeomlott”, és a demokráciaértelmezést kisajátította a kommunista párt, Bibó a többpártrendszer szükségessége mellett érvelt. A gyorsan kiépülő diktatúra alatt már jórészt csak közigazgatási-politikai állásaihoz kötődően, illetve egyetemi és akadémiai előadások céljából – de leginkább az asztalfióknak – írt. Ebben a nyomozó időszakban születtek azonban az olyan nagy hatású tanulmányai, mint a hatalommegosztásról szóló akadémiai székfoglaló vagy az európai társadalomfejlődés értelméről írt vázlat. Az 1956-os forradalom napjaiban és az azt követő néhány hónapban fogalmazódtak meg az életmű legdrámaibb írásai, amelyek élesen szembeállították a bolsevizmus zsarnokságát az európai eszményekkel, és a nagyhatalmak támogatásában bízva megoldást kerestek Magyarországon szuverenitásának legalább részleges

helyreállítására. Bibó a bebörtönzése utáni éveket szakmai elszigeteltségben töltötte, nyugdíjas korában rögzítette még néhány fontosnak érzett régi téma továbbgondolt változatát.

Dénes Iván Zoltán sorra veszi Bibó életművének fő témáit is, szellemtörténeti háttérrel nyújtva a kötet későbbi írásaihoz. Mindezeket, a visszaemlékezésekről szóló részt is ide véve, informatív bibliográfia követi, amely kitér az egyes kiadások specialitásaira és adott időszaki jelentőségére is. A fejezetet a művek utóéletéről szóló összegzés zárja, amely adatgazdag leírást nyújt Bibó tudományos szemléletéről és szerepfelfogásáról, a rá ható, illetve vele rokonítható szellemi áramlatokról, életművének megkérdőjelezhetetlen originalitásáról és a rendszerváltást követően a hozzá való, mindig beszédes viszonyulásokról.

Szabó Miklós esszéje, *A hétköznapi történelem filozófiája* a bibói életmű történelemszemléletét mutatja be. A címben is jelzett megközelítés szerint a történelem – akárcsak más emberi jelenségek, például a nyelvhasználat vagy a rendre törekvés – vizsgálható és művelhető a maga hétköznapi természetességében is, szemben a nagy egészet megragadni és rendszerezni kívánó heroikus, ám rendszerint sikertelen vállalkozásokkal. A szerző ismerteti a mindennapok partikularitását előtérbe helyező nézőpont filozófiai és szociológiai háttérét, majd bemutatja a habermasi „életvilág-rendszer” fogalom-pár hazai megfelelőjének, „élet” és „forma” Hajnal István által alkalmazott dichotómiájának történettudományi jelentőségét. Hajnal megközelítésének újdonsága eszerint abban áll, hogy a történelmet társadalomtörténetként vizsgálta, a formák mögött mindig az őket létrehozó, alakító társadalmi képletet kereste, kialakítva a történetírás szociológiai módszerét. E megközelítés értelmében saját törvényszerűségekkel rendelkező, anyagiasodott szerkezetek foglalják keretbe az emberek mindennapi életét, de az emberek is hatnak e szerkezetekre, a kapcsolódásaik, kifejezőmódjaik aprómunkájával teremtik folytonosan újja a társadalmat összetartó anyagi formákat. Hajnal ebben a módszertani keretben írta le a középkori társadalmi formáknak az újkorban tovább élő elemeit, különösen Kelet-Közép-Európában. Hajnal munkássága alapvetően meghatározta Bibó társadalomtörténeti szemléletét: a formákban és az „életben” is az értéket kereste, így a hatalom humanizálása és a személyes szabadság lett tudományos vizsgálódásainak legfőbb tárgya. Bibó a nemzeti problémákat is a Hajnal által leírt regionális keretben, azaz a nyugati és a keleti kereszténység mint rendező formák által kialakított modellekben jelenítette meg, megállapítva, hogy Magyarország társadalomfejlődése a régió keleti modell felé hajlása miatt indult hanyatlásnak. Szűcs Jenő Hajnal és Bibó megközelítésén túllépve a nemzet kategóriáját teszi elemzéseinek központjává, azonban – Bibót követve – a determináltságok kutatását és ennek eredményeként a rajtuk való felülemelkedést nevezi a történettudomány elsőrendű feladatának.

Mindezen elméleti előzményeket összegezve Szabó részletesen bemutatja azokat a tartós struktúrákat, amelyek a középkortól kezdve meghatározzák a keleti és a nyugati fejlődést. Szűcs történetírói hitvallásában is osztozik, az ő megfogalmazása szerint az egymást kölcsönösen alakító-újratermelő élet és forma kettősségében, a századokon átnyúló szerkezetek mögött az ember megpillantásában jelenik meg a történetírás értelmét adó humanizmus.

Az életmű egy gyógyítóan őszinte darabjának helyét keresi Balog Iván *A félreértett Zsidókérdés* című tanulmánya egy háromnegyed évszázaddal későbbi, továbbra is beteg és igaztalan társadalomban. A szerző alapvetése szerint a rosszindulatú vádaskodások ma éppúgy mérgezik a közéletet, mint Bibó korában, antiszemiták, zsidók és filozsemiták vádolják egymást képtelenebbnél képtelenebb dolgokkal. Míg a világ nagy részén igen, a saját országában nincs hatása Bibó *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című írásának, mert vagy figyelmen kívül hagyják, vagy félreértik. Balog három gondolatot emel ki a műből erős és pontos interpretációban, minden félreértelmezéssel szemben tisztán felmutatva az írás lényegét.

Az első átgondolásra érdemes viszony zsidók és nem zsidók között a felelősségre vonás, illetve felelősségvállalás kérdése. Kölcsönösen egymásra ható folyamatok ezek, érzékeny legitimációs feltételekkel, melyeket a holokauszttal való szembenézés őszintétlen kiindulópontja hiteltelenné, erodált, hosszú időre ellehetetlenítve a társadalmi bizalom újbóli felépülését. A rémtetteknek általánosságban a fasizmusra hárítása, a kollaboráció eltussolása, majd a Kádár-kori hivatalos elhallgatás megtagadta az áldozatoktól az elégtételt, ami ellenhatásként az antiszemita megnyilvánulásokkal szembeni, sokszor jogtalan felelősségre vonásokat eredményezett. Ezekből a szemben álló sérelem- és szenvedésközösségekből Bibó javaslata szerint – ez második fontos gondolatmenete – nem az antiszemitákkal szembeni zéró tolerancia, hanem a velük folytatott párbeszéd vezethet ki, amelyre Balog szerint a Kádár-kori harmadikutas ellenzéki összefogásban történt is egyfajta kísérlet. A rendszerváltással azonban az ellenállás érdekszövetsége felbomlott, és ellentétes folyamatok indultak el a kommunikáció módjában és tartalmában is: az antiszemitizmusra a zéró tolerancia lett az egyetlen lehetséges válasz, miközben – különösen a 2010 utáni közéletben – a zsidóellenes politikai és kulturális üzenetek minden eddiginél jobban felerősödtek. Bibó elemzésének legfontosabb része azonban az antiszemitizmus gyökereinek, természetének leírása, amely más politikai hisztériákhoz hasonlóan többnyire valós tapasztalatok téves értékeléséből fakad. A zsidókkal kapcsolatos félrevezető tapasztalatok Bibó szerint a zsidóság számára a középkori, vallási alapú antiszemitizmus óta a hátrányos és alárendelt pozíciót jelentő társadalmi összeszerveződés szükségszerű következményei. Ennek feloldása egyrészt úgy lehetséges, ha a hamis, egyenlőtlen és

emiatt kölcsönösen frusztráló társadalmi viszonyok egyenlő és világos elvárásokká alakulnak át, így a szemben álló felek már nem kategóriákként, hanem személyiségük teljes valóságában érzékelhetik egymást. Másrészt pedig nem tévesztendő szem elől, hogy még ha kölcsönös is a tapasztalatok félreértelmezése, a helyzet fennállásáért mindig a hatalmon lévő a felelősség. Balog mindezek tanulságaként azt ajánlja figyelmünkbe, hogy kerüljük a monologikus kommunikációt, az értelmezést, erkölcsi következtetést – az egyszerű „én-közlés” tovább visz. Ez utóbbival lehetünk képesek megszólítani a másik csoportot, kicsalogatni egymást a szenvedés és a rossz lelkiismeret burkaiból.

MEGBIZONYTALANODTUNK

A kötet leginkább jelenhez szóló tanulmányai azok, amelyek a közösségi alkatról és torzulásairól szólnak. A Szabó Miklós által írt *Hysteriōn* című fejezet tárgya a zsidókérdésről szóló tanulmányban is érintett politikai hisztéria. A szerző részletesen bemutatja a téma orvostörténeti vonatkozásait, a hisztéria néven már négyezer éve betegségként azonosított – és főként a nők biológiai, majd társadalmi meghatározottságaihoz társított, Freud nyomán pedig a tömeg szintjén is leírt – lélektani jelenséget. A hisztéria sokféle magyarázatában közös, hogy az mindig valamiféle traumára vagy belső nyugtalanságra adott pszichikai reakcióként jelenik meg. Szabó irodalmi és filozófiai forrásokat is bevon az elmélettörténetbe, melyek a dalnoktól vagy a bölcs királytól lenyűgözött tömegnek a valóság és a felelősség előli meneküléseként értelmezik a hisztériát. A patológikus viselkedés mindezen elemeit magába foglalja Bibó koncepciója, amely az – immár politikai – hisztériát egy traumatizált és a valósággal szembesülni nem akaró közösség kóros lelkiállapotaként határozza meg. Eszerint a kellemetlen igazság helyett a közösség olyan hamis világképet munkál ki, amellyel visszanyerheti a – szükségképpen szintén hamis – önbecsülését, illetve megmagyarázhatja kudarcait. Bibó a német történelem zsákutcáin keresztül mutatja be e neurotikus folyamat jellemzőit, a bűnbakképzés és az összeesküvés-elméletek tragikus hatalmát. Szabó, Bibóval egyetértve, a tömeghisztériát nem egyszerűen az egyéni hisztériák összegződésének tekinti, annak forrása ugyanis egy közös ügy, nem pedig valamiféle egyéni sérelem. Kialakulásához így általában nem elég egy vezető démoni akarata, az már csak megtestesíti a közösség hisztériáját. Szabó a mindenkor fenyegető politikai hisztériákból való kilábalás reményeként a Bibó által példaként hozott Németország háború utáni történetére mutat rá. Ehhez azonban, mint a politikai hisztériák kialakulásához is, egymást követő – ezúttal jó – döntések sorozatára lenne szükség. Úgy tűnik, egyelőre a rossz sorozatban vagyunk.

A politikai hisztéria ismeretanyagát Joseph Paul Forgas és Lantos Dorottya *A populizmus pszicholó-*

giája. Politikai hisztéria, kollektív nárcizmus és a magyar demokrácia krízise című tanulmánya empirikus elemzésekkel bővíti. Ahogy bevezetőjükben írják, kutatásuk célja a Bibó által leírt sérült nemzeti identitás és a magyar demokrácia jelenlegi krízise közötti összefüggés empirikus alátámasztása. Elméleti megalapozásukban sorra veszik a mentális reprezentációk (a politikai valóság tudatbeli leképeződése) és a politikai viselkedés közötti összefüggés megjelenéseit a filozófiai és tudományos gondolkodásban az ókortól napjainkig. Bibó munkásságának úttörő jellegét abban látják, hogy társadalom-lélektani szemszögből vizsgálta a régió társadalmainak mentális adottságait és politikai következményeit; aktualitását pedig abban, hogy e mentális adottságok meghatározó voltát a magyar demokrácia legújabb leépülésének empirikus vizsgálati is visszaigazolja. A kutatás elméleti keretét a szerzőpáros a politikai jellem deformálódásának különböző megközelítéseire alapozta, részletesen bemutatva a kollektív nárcizmus Bibó utáni szociálpszichológiai irodalmát is. Összegzésük szerint a témával foglalkozó nemzetközi vizsgálatokban igazolást nyert, hogy a nárcisztikus jellemzők – a saját csoport kiváltságosságára vonatkozó alaptalan meggyőződés, a más csoportokkal szemben tanúsított ellenségeség – a nacionalista, populista ideológiában meghatározó szerepet játszanak. A kudarcos történelem is lehet forrása az erkölcsi felsőbbrendűség keresésének, amit aztán a populista propaganda könnyen kihasznál. Ezt láthatjuk az orbáni rendszert legitimáló torz történelemértelmezésben és az idegen hatalmak elleni folytonos küzdelmében. A kiéptült autokrácia célja az ellenfelek felszámolása és a társadalom minél teljesebb ellenőrzése, aminek ideológiáját a szerzők szerint a „puha fasizmus” kifejezés írja le a legpontosabban. Ezt a rendszert a magyar választók három – a kötet megjelenése óta már négy – választáson is megerősítették, aminek a fenti elméleti megközelítés alapján a pozitív csoportidentitás hiányát betöltő orbáni propaganda a magyarázata. A nemzeti narratívák integratív funkciójára már Bibó is rámutatott, hatásosságukat pedig számos, sokszor egészen abszurd közösségi mítosz politikai alkalmazásának példája igazolja. A felvilágosodás tett ugyan erőfeszítéseket a racionális gondolkodás meghonosítására, de az emberi természet alából nem ilyen, jobban rezonál a kollektív hiedelmekre. Úgy tűnik, az ember létének értelmét a saját csoport kiváltságosságának tudata és az abból fakadó pozitív önkép adja. A vélt vagy valós sérelmeket felsőbbrendűségi érzéssel kompenzáló nemzettudat uralkodó voltát Magyarországgal kapcsolatban is empirikus kutatások igazolják. Az elmúlt évek reprezentatív felmérései alapján a magyarok kognitív stílusára a pesszimizmus, a sértettség, a zárt gondolkodás jellemző. Nem bíznak politikai rendszereikben, társadalmi intézményeikben és általánosságban az igazságban sem. A hazai jogállamiságról alkotott véleményük szintén lesújtó, mindezek ellenére a döntő többség szerint

Magyarország a legszebb hely a világon. A pesszimizista nemzet- és történelemszemléletet a mindennapi nyelvhasználat és az írott történelmi szövegek tartalomlemzése is alátámasztja. A feldolgozatlan történelmi traumákból fakadó sérült nemzettudat, az autonómiahiányból eredő áldozatmentalitás – Magyarországon továbbá a relatív nélkülözés érzése, a konzervativizmus és a Fidesz támogatására való hajlam is – szoros összefüggést mutat a demagóg propagandakampányoknak való kitettséggel. Orbán populista politikája a nemzetközi szinten is sok követőt vonz, az autokrata politikusok láthatóan mindig egymásra találnak e törekvésben.

A kötet eddigi tanulmányaiban a különböző oldalról körüljárt nemzeti sors- és identitáskérdések összefüggéseit Fleck Zoltán *Zsákutcás habitusok* című írása helyezi átfogó, revelatív elméleti keretbe. A kiindulópont, amely szerint a magyarországi demokrácia akadálytalan felszámolásáért az ép mentális struktúrák történelmi hiánya, Bibó kifejezésével a közösségi alkat megromlása a felelős, elvezet ahhoz az összefüggéshez, amely nemcsak a nemzeti identitásra és az azt fenyegető veszedelmekre, de magára az alkotmányos rendszerre is a hamis valóságérzékelés tárgyaként mutat rá. A Habsburg-uralom alatt megszilárdult félelmi és sérelmi politizálás a kiegyezés idejére a realitással való végzetes szakításhoz vezetett. „Megteremtődött a modern Magyarország legerősebb közjogi hagyománya, a tényleges viszonyokat ki nem fejező, csak homlokzatként és önbecsapásként működő, ezért tiszteletre nem méltó közjogi intézményrendszer” – szól az esszé – és talán az egész kötet – tételmondata (128. old.). A tanulmány ennek a folyamatnak a történelmi ciklusait és társadalmi tényezőit rekonstruálja.

A történelmi előzmények vizsgálata azzal az elméleti kérdéssel kapcsolódik össze, hogy a politikai rendszer állapotában mekkora szerepük van a – különböző korokban visszatérően kárhóztatott – külső, idegen hatásoknak, illetve a társadalom belső meghatározottságainak. Fleck osztja Bibó álláspontját, amely szerint a történelem bebizonyította, hogy idegen uralom nélkül is képesek vagyunk rontani a sorsunkon, a demokráciamodellek életképességében ezért a történelmi szerkezeteken túl a közösségi alkat hatását is vizsgálni kell. Ez a fókusz elvezet a szociológiának ahhoz az alapkérdéséhez, hogy hogyan hat egymásra struktúra és cselekvés: a válasz szerint a történelmi struktúrák a társadalom tagjainak interakcióiban folytonosan újratermelődnek, ennek megfelelően a zsákutcás magyar történelem is meghatározó időszakok meghatározó cselekvőinek meghatározóan rossz döntései következtében állt elő. A történelmi és mentális struktúrák egymást formáló hatásának jelentős elméleti hagyománya van, a tanulmány közülük Bourdieu habituselméletével, Goldmann nem várt életutak és „megtérések” hordozóira vonatkozó meglátásaival, Elias figurációmodelljével, Sewell és Hanák identitáskonceptióival, a jog Cover által

vallott konstrukciós jellegével, valamint a Herzfeld, Széleányi és Seibel által az állami szimbólumrendszer integratív funkciójára vonatkozóan kifejtettekkel foglalkozik részletesebben. A fenti megközelítések közül kirajzolódik az a kép, hogy a történelmi struktúra nem merev képződmény, hanem pusztán egy kulturális sémarendszer, amely összehangolt, innovatív cselekvéssel megbontható. A jog maga sem monolit szerkezet, hanem egy sokdimenziós és dinamikus konstrukció, emiatt „állandó küzdelemben vagyunk a jelentései és igazolásai fölött” (131. old.). A meghatározottságokból való kilépés az előzőek alapján nem lehetetlen, de kivételes egyének által hozott felismeréseket, önreflexiót, a változás irányába ható, habitustól idegen cselekvést, új integrációs mechanizmusokat, azaz egyéni és kollektív erőfeszítéseket kíván. Bibó elemzései ugyanezeket a felismeréseket hordozzák, a politikai közösség habitusával való szembenézés mellett ő is a mindig meglévő cselekvési lehetőségek reális felmérését és mozgósítását ajánlja kiútként.

A tanulmány a fenti elméleti keretben sorra veszi a magyar történelemnek azokat a meghatározó eseményeit, amelyek hozzájárultak az „értékvilág megzavarodásához”¹. A parasztság nemesség általi, XVI. században felerősödő elnyomása, a polgári fejlődés megrekedése, a Habsburgok modernizációs kísérleteinek kudarca, a reformkori függetlenségi és reformtörekvések elbukása, a rendi viszonyok megerősítése, a kiegyezés hazug közjogi konstrukciója, a nemzeti-ségi kérdés kezeletlensége, a történelmi Magyarország szétesése, Trianon traumája, a Horthy-rendszer irredentizmusa mind olyan félelmekből született, és olyan félelmeket táplált, amelyek máig ható akadályt állítanak a politikai közösség építő- és cselekvőképessége elé. Az értelmet lenyűgöző görcsös félelmi állapot a mai magyar viszonyokban is tetten érhető torzulásokhoz vezetett: a társadalom nincs felkészülve a szabad döntésekre, retteg a demokráciától, az imaginárius veszedelmek miatti szorongás ma „szuverenitáspánik” formáját ölti, a sérelmi politizálás hagyománya az alkotmányos identitás téveszmében és kirekesztő, felelőtlen, szolidaritáshiányos nemzet-integrációs mechanizmusokban nyilvánul meg. Az autokratikus hatalomgyakorlás a parlamenti döntéshozatal kisajátítása mellett a rendeleti kormányzás hagyományát is felélesztette. Az alárendelés és az uralkodás habitusa magától értetődően termelődik újra a rendszer megváltoztathatatlanságába vetett hit támogatása mellett. A közigazgatás nem professzionális szempontokat érvényesít, hanem az elnyomó

1 ■ „Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő.” Ld. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó István összegyűjtött írásai 1.* Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Kalligram, Bp., 2016. 556. old.

rend fenntartását és az oligarchikus érdekeket szolgálja. A demokráciahiányos struktúrák beépültek az alkatba, hiányzik a cselekvések helyességének objektív mértéke, a lényeglátó realizmus. Mai hazugságaink tehát részben régiek: az idegen hibáztatása, az etnonacionalizmus; részben újak: a szabadság tisztelete és nyílt tagadása közötti középút lehetősége; illetve olyan új illúziók, amelyek szerint például a magyar alkotmányos kultúra elegendő a jogállami intézmények megvédéséhez.

A történelmi hazugságokat politikai-társadalmi összeomlások képesek leleplezni, a fordulathoz és általában a közösség előtt álló kihívások megfelelő kezeléséhez azonban szükség van egy kollektív cselekvőképességgel rendelkező politikai közösségre. A „szerencsés történelmű” társadalmak alkatát valójában nem tételeken megállapítható nemzeti sajátosságok, ősinék hirdetett hagyományok határozzák meg, az ép alkat a közösség mindenkori helyzetének és abból fakadó feladatainak felismerését, valamint a régi és új működési minták kreatív használatát jelenti. Magyarországon a hagyományok követése vagy éppen a hagyományokból való kiválás közös élménye, integratív szimbólumok és szabályok, illetve mintha a polgárság híján nem jött létre sem ép alkat, sem politikai közösség. A politikai elit ráadásul a hazugságok és az illúziók táplálásával újra és újra tragikus helyzetekbe vezeti az országot. Bibó megoldási javaslata minderre a demokratikus értékek erősítése a helyi autonómiák kezdeményezéseiben és a nevelési rendszeren keresztül. Fleck Zoltán szerint emellett a periféria kulturális kreativitása és örök szabadságvágya adhatja a reményt.

Dénes Iván Zoltán *Miért lehet kisajátítani a szuverenitást?* című kötet záró esszéje szintén a mai társadalomszerveződésben tetten érhető válságtüneteket, az egyéni és közösségi alkat megromlásának jeleit veszi számba Bibó írásai alapján. A szerző kiinduló állítása szerint a magyarországi rendszer furcsa, tudathasadásos egyéni helyzeteket teremt, mivel legtöbbször egyaránt kerül uralmi és alávetett helyzetbe. Az állandó és sokoldalú kiszolgáltatottság rengeteg feldolgozatlan sérelmet és patológiás tünetet eredményez. Ez az agresszív-uralmi világ az alkotó ember számára elviselhetetlen, mert kibékíthetetlen ellentétben áll az emberi méltósággal. A kiváltságokon és jobbagyi engedelmisségen alapuló társadalmi rendszer anakronisztikus, ellentmond a szabadság és a demokrácia évszázados gyakorlatának. A hatalmát már megtapasztalt nép szuverenitásának elnyomása ezért csak időleges lehet. A modern társadalmak differenciáltsága nem öröklött kiváltságokon, hanem teljesítménykülönbségeken, illetve az életvitel változatosságán alapul, e sokszínűség védelme legitimálja a politikai többség hatalmát. Ha az emberi méltóság, a személyiség kibontakoztatása nem kapja meg ezt a garanciát, ha nem érvényesülnek a szabadság, egyenlőség, igazságosság, önrendelkezés, hatalommegosztás elvei, a társadalmi kohézió felbomlik.

Magyarországon az öröklött elmaradott társadalomszerkezet torzulásai agresszív politikai szenvedélyekben nyilvánulnak meg, e torzulások azonban a félelem mágiájának sugalmazásával ellentétben a demokratikus társadalmi működés helyreállításával orvosolhatók.

Annak oka, hogy a személyes uralom struktúrái nemcsak újratermelődtek, de szenvedéllyel is telítődtek, a demokratikus politikai közösség elveivel szemben érvényesülő, a kollektív energiákat kisiklató szabadsághiányban keresendő. Az újkori nacionalizmus megakadályozza az egyéni identitások és a kollektív kohéziós funkciók közötti természetes együttműködést. A „nemzeti egység” jelszavának megbélyegzésével sem oldjuk meg azonban a problémát, ha nem keressük meg egyúttal a felbukkanása mögötti társadalmi okokat. Ilyen ok a függőségi viszonyok és az egzisztenciális félelmek újratermelődése, az önrendelkezés hiánya, amely a nemzeti közösség mítoszána megerősödéséhez vezetett. A nemzeti jelleg eszményítése pedig együtt jár a közösségek közötti alá-fölrendeltség feltételezésével, az erőszak és az erős vezető kultuszával. De a baloldali eszmeáramlatoknak is kialakultak a maguk szekularizált mitológiai, így a jakobinus típusú forradalmi ideológia szerint a „transzcendens jövőbe vetített mennyország és a múlt pokla között a természeti törvényeket felismerő elit messianizmusa képviseli a közvetítést” (281. old.), az abszolutizált forradalmi erőszakot és a centralizált állam mindenhatóságát kínálva eszközül. Emellett a polgári liberalizmus és a munkásmozgalom is megteremtette a maga mítoszait. Mégis a legszívósabbnak a nemzet mítosza bizonyult, hiszen az valamennyi társadalmi osztályt és réteget képes magába foglalni, illetve bármelyiket a nemzet fogalmával azonosítani. A nacionalizmus ellentétben áll a demokratikus politikai közösség feltételrendszerével, a kisebbségek önrendelkezésével, ezért hosszú távon nem képes biztosítani a közösség tagjainak identitását. Az emberiség megmaradásának alapja azonban a közösségek kiegyensúlyozottsága és egymással való jó viszonyuk fenntartása. Mivel a feldolgozatlan tapasztalatok nem orvosolhatók a sérelmek múltba vetítésével, a közösség alapviszonyait kell mély vizsgálatnak alávetni.

Mindezek alapján a felvilágosodás eszméin alapuló politikai berendezkedés, a hatalom humanizálása jelenti a politikai fejlődés kívánatos irányát, ennek első lépéseként fel kell számolni a hatalomkoncentrációt, a félelmet gerjesztő személyes uralmat, a dűvad-állapotot. A rendszerváltás után a magyar politikai közösség súlyosan megosztottá vált, ezt a távolságot pedig a 2010 óta kiépített, jogállamiságot kiüresítő autokratikus áttörés egyenlőtlen privilégiumrendszeré mélyítette. A korlátlan hatalom nem szolgálja, hanem félelemben tartja és kifosztja a társadalmat. Mindez a feldolgozatlan történelmi traumák következménye, az ezekből fakadó politikai hisztéria vezet odáig, hogy a közösség a személyes uralom

visszaállításában látja a garanciát a megrázkódtató történelmi tapasztalatok jövőbeni kizárására. A fiktív ellenségkép, a megkonstruált veszélyhelyzet legitimálja a rendkívüli állapotot, és az önérdék a nemzeti szuverenitás álcája mögé bújik. Magyarországon is így rabolta meg a zsarnoki uralom a különböző társadalmi alrendszereket, az önkormányzatokat, a szellemi életet, és tette átfogó politikává a korrupciót. Ahogy Bibó írta: „az a szabadság, mely mások rabságán nyugszik, nem szabadság, hanem egyszerű hatalmi túlsúly” (286. old.). A zsarnokság ún. szuverenitásával ezért mindig a hatalmi egyensúlyt, a szabadság újkori intézményeit kell szembeállítani.

TÉNYLEGESEN KERESZTŰLVIHETŐ DOLGOK

Az előttünk álló feladatok elvégzése tehát éppúgy, mint a múltban, megfelelő reagálóképességet kíván. A jelenkori kihívások közül az alkotmányozás problémájának bibói vonatkozásait Majtényi László *Bibó István és a Magyar Köztársaság végleges alkotmánya* című tanulmánya járja körül. Az írás, mintegy legitimálva Bibó „megszólaltatását” a kérdésben, bemutatja a „szocialista keresztény forradalmár hazafi” (147. old.) ellentmondásosnak tűnő, de a humanizmus, a szabadság és az igazság értékei által harmonizált emberi és írói alkatát. A tanulmány a mélyen megélt hitből fakadó moralitás érdekes példázataként ismerteti Bibó ukróniáját, amely szerint a hatalom humanizálásának útja a vallási eszmék integrációja lehet(ett volna). Másik, immár nagyon is szekuláris példái Bibó erkölcsi alapállásának azok az 1957–58. évi jegyzőkönyvek, amelyek a kiszolgáltatott, halálbüntetéssel fenyegetett fogoly politikai kivételes tartásról és bátorságról tanúskodó vallomásait rögzítik. A szerző szerint az élet és az életmű fentiek szerinti egysége tette alkalmassá Bibó emlékezetét arra, hogy igazodási pontként szolgáljon a szabadságszerető emberek számára.

Ezt az életművet – amelyből Majtényi az alkotmányozás problémájának bevezetéseképpen az államhatalmak elválasztásáról szóló akadémiai székfoglalót emeli ki – ma éppúgy hallgatás övezi, mint ahogy magának a hatalommegosztásnak a kérdését is a róla szóló tanulmány születésének idején. Bibó a hatalommegosztásra és fejlődési fokozataira a hatalom moralizálódásaként tekintett, felismerve és középpontba állítva az eszme akadémiai körökben is homályos alapelvét: a hatalmi ágak mechanikus elválasztása helyett a hatalom hatalommal, hatáskör hatáskörrel való ellensúlyozását. A tanulmány – immár átvezetve a mába – leszögezi, hogy mai alkotmányos állapotunk teljesen ellentmond a fenti elveknek. Az autoriter fordulat igazolta Bibó jövőre vonatkozó aggodalmait, mind az állam gazdasági, propaganda- és bürokratikus hatalmának kiterjesztését, mind az ez ellen védő autonómiák és ethosz lerombolását illetően. Bibó az államhatalom gyakorlását szolgálatnak tekintette, a dúvad-állam diktátorainak vagy autoriter vezetőinek

jellegzetes (ál)szerénysége azonban e szolgálat és a demokratikus választói akarat megcsúfolását jelenti. A nép előtt alázasnak mutakozó vezető nem hajlandó távozni a hatalomból. Az autokrácia álszerénységével szemben a demokrácia „nagyravágyása” lehet az ellenszer: egy új, jogállami rendszerváltás. Majtényi e feladat lépései között nevesíti a köztársasági eszme helyreállítását, bemutatva az eszme történelmi megjelenéseit is. A 2022. évi választások tétjeként nevesített új magyar köztársaság, kormány- vagy rendszerváltás, illetve határolt vagy alkotmányos forradalom kérdéseivel összefüggésben a szerző – értelemszerűen nem ismervé még az elkövetkező választás eredményét – a bizakodás hangján elemzi az Orbán-rendszer leváltásának esélyeit és egy esetleges ellenzéki győzelemmel megnyíló lehetőségeket. Bibó szemléletét itt is iránymutatónak tekintve az eszmény és a realitás közötti, a felek érdekeit szem előtt tartó megoldásokat mérlegeli. Így mindjárt elsőként az (egész) forradalom lehetőségét, azaz a népnek a saját urai ellen megívott, pátozzsal teli küzdelmét, amely egyedül alkalmas arra, hogy a nemzetet nagykorúvá tegye. Félforradalmaink már voltak: az 1944-es Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásától az 1946-os köztársaság kikiáltásáig terjedő időszak sok tekintetben hiányos legitimitással küzdött. Bibó forradalmisága, félreértelmezéseivel ellentétben, a forradalom erőszakmentes és hatalmi egyensúlyokat szem előtt tartó, konszenzusos területekre határolt felfogását jelenti. A szerző szerint e „keskeny ösvényen” járó politikai óvatosságnak kell a mai rendszer-váltó igényeket is jellemeznie.

A rendszerváltás szükségszerűségét a tanulmány az Alaptörvény megalkotásának módjával és az Orbán-rendszer illegitim voltával, a rendszerváltás legalitásának szükségszerűségét pedig a magyar alkotmányos forradalmak jellemzőivel, azaz a legális és békés forradalmak hagyományával indokolja. A nép bevonását mellőző alkotmányozás gyakorlatát azonban a szerző szerint meg kell törni, az új köztársasági alkotmány legitimitása csak a néppel együtt biztosítható. A választási esélyek és a Fidesz esetleges veresége utáni viselkedésének latolgatását a jogállami helyreállítás felmerült módozatainak számbavétele követi. Valamennyi javaslat közös egyetértési pontja Vörös Imre 2012-es tanulmánya a jogállamiság rendszerszintű sérelméről, az államcsínynek nevezett kizárólagos hatalombirtoklásról. Az ebből kiinduló megoldási javaslatok radikálisabb és óvatossabb változatai egyaránt az ellenzék egyszerű többségű győzelmével számolnak, melynek esetén a fő kérdés az, hogy lehetséges-e a jogállamiság rendszerszintű sérelmét jelentő, akár kétharmados jogszabályok módosítása egyszerű parlamenti többség birtokában. Majtényi szerint a legalitást radikálisan megszakító, bár morálisan indokolható javaslatok kül- és belpolitikai veszélyeket hordoznak, mert bizonytalan jogi helyzetet teremtenek. Ehelyett az alkotmányos forradalom útját ajánlja, a Bibó által

is feladatként nevesített „emberi méltóság forradalmát”².

A köztársaság új alkotmányát mindezek után a társadalom bevonásával, parlamenti döntéssel és népszavazással kellene elfogadni. A képviselői demokrácia egyéb intézményei (így például a petíciós jogok) is megújításra szorulnak. A választási kampányban az ellenzéki összefogásnak mindezekre felhatalmazást kell kérnie, az alkotmányozás előkészítését rögtön a választások után megkezdenie, és széles társadalmi részvétellel, de szakértői irányítással végigvinnie. A végleges alkotmánynak csak a politikai közösség egésze számára elfogadható tartalma lehet, az alkotmányozás során az 1989-es Alkotmány megoldásaitól pedig csak kényszerítő okból lehetne eltérni. Mivel a jó alkotmányokat a félelem írja, az új alkotmánynak tartalmaznia kell a szabadságjogok garanciáit is, megteremtve az értelmes beszéd feltételeit, és stabilnak kell lennie, hogy a jövőben ne lehessen könnyen szétdőlni az intézményeit. Mindezek politikai kérdéssé emelése közben ne abból induljunk ki, kéri Majtényi, hogy a közvélemény-kutatások szerint az alkotmányosság problémája nem érdekli az embereket: „a politikai cselekvés értelme nem az aktuális valóság kiszolgálása, még csak nem is formálása, hanem *megváltoztatása*. [...] az államasszonyt és az államférfit is csak ez a megváltoztatás apróság különbözteti meg a szélkakas politikusoktól.” (200. old.) Íme a kötet másik tételmondata.

Fábián Áron és Matyasovszky-Németh Márton az *Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl nekünk Bibó 2022-ben?* című tanulmányukban a mai közjogi rendszer politikai-társadalmi tényezőit a társadalomtudósi szerepfelfogás szemszögéből gondolják újra. A szerzők Bibó „tudós értelmiségi” attitűdjét állítják szembe a mai társadalomtudósokat jellemző alapállással, a módszertani pozitívizmus leginkább önáltatóként értelmezhető hitvallásával. Bibónak az elitről

és a szociális érzékről szóló esszéje rámutat, hogy a társadalomtudósnak az elit többi tagjával együtt felelőssége van a közösség érdekeinek megjelenítésében. Az emberhez méltó élet feltételeinek kutatása az 1900-ban megalakuló Társadalomtudományi Társaság vállalt célkitűzése is volt, ami az éppen megszülető magyar társadalomtudományt a hivatalos társadalompolitikával szembeni kritikai szerepbe helyezte. Bibó megfogalmazása szerint az értelmiségi az a „szabadságszerető és az egyenlő emberi méltóság elvi alapján álló embertípus”³, aki elveit a gyakorlatban is következetesen érvényesíti. A szerzők konklúziója, hogy ez az „örök emberi szerep”⁴ valójában nem áll szemben a társadalomtudósok purista módszertani elveivel, inkább egyfajta etikai mércét nyújt alkalmazásuk során.

A Bibó említett esszéjében kifejtettek szerint a „szociális érzék” (mai kifejezéssel társadalompolitika) lényege a teljes közösség élete és érdekei iránti érzék, szemben a „szociális munkával”, amely – a helytelen közfelfogás alapján – az elit társadalmi feladatát a leghátrányosabb helyzetűekkel való foglalkozásra szűkíti. Ahogy Bibó írja: „ha a reábizott társadalom odajut, hogy tartósan nem képes külön szociális munka nélkül fennállani, akkor az elitnek nem a szociális munka állandósítására, szervezésére, kiterjesztésére kell legjobb erőit fordítani, hanem a válság gyökerének a tisztázására és a válság okának a kiküszöbölésére.”⁵ Amikor a társadalomtudósok a feladatukat a válságkezelési technikával azonosítják, az mindig saját legitimációs válságukat is jelzi. A bajok tüneti kezelésére szorított „szociális munka” és a társadalmi folyamatok megismerését célul kitűző társadalompolitika történeti megjelenései a szerzők szerint fontos tanulással szolgálnak e két feladat különbözőségét illetően. Hannah Arendtnél⁶ ez a dichotómia – a „szociális kérdés” és a „szabadság megteremtése” – elsősorban a forradalmak és az őket követő politikai rendszerek összefüggésében merül fel. Arendt meglátása szerint egy, pusztán a szükségletek kielégítését célzó mozgalom (a „felszabadítás” programja) előbb-utóbb kiüresíti a politikai szabadság tartalmát, mert megsemmisíti a szabadság iránti vágyat. Ennek ontológiai magyarázata az, hogy a szegénység nem egyszerűen anyagi nehézséget, hanem a közösség előtti láthatatlanságot jelent, és valójában ez fosztja meg a társadalom hátrányos helyzetű tagjait saját közösségük aktív alakításának lehetőségétől. A politikai szanalom helyett ezért a republikanizmus valódi alapelve, azaz szolidaritásra van szükség, Bibó szerint is csak ezáltal érhető el, hogy a társadalom a szerencsétleneket a közösség egyenlő méltóságú tagjaként kezelje.

Tapasztalataink visszaigazolják a szerzők azon meglátását, hogy a 21. századi magyarországi szociálpolitikát a fentiek ellenére továbbra is a szanalom politikája jellemzi, a programok csak a létfenntartási küszöb alatt élők helyzetével foglalkoznak, a relatív, egyenlőtlenségekkel összefüggő hátrányokkal nem.

2 ■ „Csupán az az egy forradalom az elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen, amelynek során az emberi méltóság egyszer s mindenkorra való érvénnyel fellázad, és megelégtelve embernek ember felett való uralmát, emberrel szemben való kiszolgáltatottságát, a közösséget birtokába veszi.” Ld. Bibó István: A nemzeti parasztpárt. In: *Bibó István összegyűjtött írásai 2*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Kalligram, Bp., 2018. 258. old.

3 ■ Ld. *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Szerk.: Huszár Tibor. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Bp., 1995. 23–25. old., idézi: Fábián – Matyasovszky-Németh 207. old.

4 ■ Bibó „[m]ódszere – nem szaktudományos, hanem – az örök »emberi szerep«-et vállaló értelmiségié: az Életből – ő írja így – indul ki, a többdimenziós valóságából, a totalitásból, ahogyan ő tapasztalja, persze.” Ld. Berkovits György: Ismerkedésem a magyar antropológussal. In: Andrásfalvy et al: *Bibó-émlékkönyv I. kötet*. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bp. – Bern, 1991. 52. old., idézi: Fábián – Matyasovszky-Németh 207. old.

5 ■ Bibó István: *Elit és szociális érzék*. In: Dénes (szerk.): *Bibó*, 1. 106. old.

6 ■ Hannah Arendt: *On Revolution*. Penguin Books, New York, 2006. 60–61. old., idézi: Fábián – Matyasovszky-Németh 210–211. old.

A szegénység így az egyéni adottságokkal összefüggésben, nem pedig társadalmi problémaként jelenik meg. Bibó szerint az ilyen alapon végzett állami szociálpolitika valójában „állandósított szociális munka”⁷, azaz jótékonykodás. Ferge Zsuzsa nyomán a szerzők a modern szociálpolitika programját az emberi méltóság és a szociális jogok tiszteletben tartásában, a szolidaritás erősítésében, a kirekesztés elleni küzdelemben határozzák meg, e programnak a populista politikai törekvések ugyanakkor további aktualitást adnak. A szerzők által hivatkozott nemzetközi szakirodalom szerint a populizmus térnyerése elsősorban nem gazdasági, hanem kulturális jelenség, ez a – saját korát megelőző – paradigmátikus megközelítés rejlik Bibó társadalomtudományi szemléletében is. Az elit öntudata ebben az értelemben az elit belső kultúrája, önmagára vonatkozó értékelése, a szerzők szerint ennek válsága vezetett a populizmus térnyeréséhez. Az elit belső kultúrájában tűntek fel a ma a populizmussal azonosított viselkedésmódok, azaz az egyszerű, boldog nép életformája iránti nosztalgia, a tanulatlan östehetségek kultusza, a városi élet sivárságának hangoztatása, ennek folyamán pedig a többségi véleményre való kritikátlan hivatkozás. Bibó az elit válságjelenségeként írja le továbbá az alacsonyabb rangúakkal való érintkezésben a gögösség látszatának elkerülésére szolgáló erőfeszítést. Ez nyilvánul meg ma a politikusok által is előszeretettel alkalmazott, erőltetetten hétköznapi beszédmódban *low speak*, amely nem pusztán a hallgatóság meggyőzésének szándékából fakad, hanem az elit lelkiismereti válságából is. A bibói „elithez” tartozó olvasó így ma is feladatul kapja – Bibótól és a szerzőktől egyaránt –, hogy „igazi társas érzékkel” forduljon saját társadalma felé.

A társadalmpolitika egy szűkebb területére, a felsőoktatási autonómiák világába vezet Lázár Domokos *Ép alkat és reagálóképesség: a hatékony felsőoktatási autonómiaküzdelem összetevői egy autokratikus rendszerben* című esettanulmánya. A szerző a tudományos és oktatási szabadságokban is látványosan gyors megfoghatóság kontextusában mutatja be az autonómiavédelem egy kivételes példáját, a Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE) ellenállását, és elemzi váratlan sikerének politikai-társadalmi összetevőit. A problémafelvetés szerint az azonos eszközökkel megvalósított autonómiaorlátozással szemben az egyetemi szabadság megvédésének esélye az egyes intézmények esetében eltérőnek bizonyult, ami feltehetőleg a belső (az adott intézményen belüli) és a külső (társadalmi) mobilizációs képesség intézményenkénti eltéréseivel magyarázható. A legszembetűnőbb következménye mindennek az volt, hogy az ellenállás ereje az – ellenállásként voltaképpen nem is értékelhető – önkéntes jogfeladástól a látványos tiltakozásig szóródott.

A hatékony küzdelem feltételeit a szerző a bibói alkatfogalommal, szerkezetét és folyamatát pedig Habermas demokraciáelméleti megközelítésével írja

le, erős magyarázóerejű elméleti keretet hozva létre. Az alkat és a cselekvés viszonyának kiinduló összefüggése az ép reagálóképesség, azaz a valóság helyes érzékelése és az abból fakadó feladatokért vállalt felelősség. A fordított kiválasztás és általában a hamis konstrukciókra épülő politikai rendszer a habermasi cselekvésemélet szemszögéből nézve a rendszerintegrációs logikák diszfunkcionális működését jelenti: az adminisztratív alrendszer eszközracionálitása behatol az eredendően a kommunikatív racionalitás logikájához igazodó kulturális, normatív és személyes viszonyokba. A történelmi kudarcok kulturális mintázatai hazugságra alapozott életvilágot hoznak létre, ami a magyar társadalom empirikus kutatásainak tapasztalatai alapján is politikailag inaktív nyilvánosságot, gyenge civil társadalmat eredményez. Az „örömtelen rendszerváltás” és az azt követő évek kiábrándulása hamar megteremtette a tartalmi igazságosság és az erős vezér iránti társadalmi igényt. A gazdasági és a politikai élet 2006-tól kibontakozó együttes válsága és az abból kiemelkedő „demokráciáidegen erő” azután elhozta az autokratikus áttörést. Az így kialakult illiberális hatalmi berendezkedésben lehetetlenné vált a jogok életvilágbeli legitimitációja, azaz a demokrácia. Ebben a helyzetben, amikor tehát az életvilág a politikai-adminisztratív hatalom alá szorul, a közösség reagálóképessége, a cselekvéskoordinációs potenciál a civil társadalmi szerveződésben kaphat teret. Az egyetemi autonómia megvédésének esélye éppen ezért jelentős mértékben a felsőoktatásban részt vevők politikai szocializációjának függvénye.

A szerző fentiekből kifejtett és vizsgált hipotézise szerint a felsőoktatási autonómiaküzdelmek hatékonyságát alapvetően az határozta meg, hogy a résztvevők mennyire érzékelték a politikai rendszer által előállított konstrukciók hamisságát, és azokkal szemben milyen mértékben tudták mozgósítani közösségük ép reagálóképességét. A politikai szocializáció elméleti meglátásait és a magyar egyetemisták szocializációjára vonatkozó empirikus vizsgálatok tapasztalatait összegezve Lázár megállapítja, hogy a magyarországi köz- és felsőoktatás csak korlátozottan képes a demokratikus értékek közvetítésére, mégis, az egyetemi polgárok politikai szocializációjának valamennyi formális és nem formális tényezője (oktatók, egyetemi csoportok, nem formális kortárs-csoportok) szerepet játszott az autonómiaküzdelmek társadalmi háttérének kialakulásában. Az ellenállási kísérletek sikerében a másik meghatározó tényező a hatalmi beavatkozás nyílt vagy rejtett jellege (pl. hamis gazdasági vagy explicit politikai indokokra hivatkozás) volt. Az átalakítási törekvések keretezé-

7 ■ „Az öngazolás vágya arra vezet, hogy a megtámadott vezető réteg nem akar a válság jeleivel szembenézni, s mindezekelőtt a válság tüneteit igyekszik enyhíteni. Ilyen tüneti kezelés az állandósított szociális munkának és szociális érzéknek az a felfogása, melyet előljáróban bemutatunk.” Ld. Bibó István: Elit és szociális érzék. In: Dénes (szerk.): *Bibó, 1.* 103. old.

sének azért van jelentősége, mert a hamis konstrukció mechanizmusainak láthatóvá válása hatékonyabb külső és belső mobilizációt tesz lehetővé. Az SZFE autonómiaküzdelmére vonatkozó empirikus kutatás tapasztalatai szerint valamennyi fenti tényező alapvetően befolyásolta az ellenállás sikerét. Az egyetemi szférában megszokottnál közvetlenebb és demokratikusabb oktatói-hallgatói viszonyok, az oktatók és a hallgatói önkormányzat kommunikatív és adminisztratív hatalmának a hallgatói törekvések szolgálatába állítása, a modellváltás keretezésének köszönhetően a kulturális térfoglalás és a megtorlás szándékának nyilvánvalóvá válása, az ideológiai indíttatás világos kommunikációjával, kreatív szimbólumok és események használatával a nyilvánosság mobilizálása (az adminisztratív alrendszer nyilvános szférát kolonizáló törekvéseinek meghiúsítása), a konkrét ügynök túlműtató rendszerkritikus aspektus, a hallgatói közösség „politikai készsége” és felelősségvállalása, a kommunikatív racionalitás alapján szerveződő mozgalom mind az ellenállás hajtóerejévé vált. Lázár a felsőoktatási szocializáció tényezői közül kiemeli az egyetemi képzés által közvetített demokráciáélményt, az oktatók mintaadó szerepét, a szervezeti autonómia működés közbeni megtapasztalását, ennek révén a közéleti kérdések interiorizálódását (beépülését az egyéni és közösségi alkatba), amelyek az SZFE-hallgatók számára készséggé tették az autonómiát.

ÖSSZEGZÉS

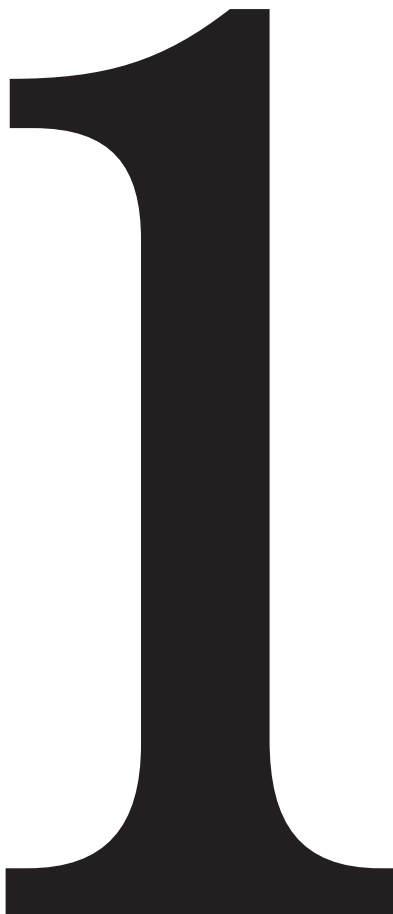
A tanulmányok fenti áttekintése alapján talán érzékelhető, hogy változatos témájú és hangvételű, de Bibó szemléletét mindenkor híven közvetítő elemzések születtek a könyv ötletének hívószavára. A szerkesztői szándékból az is messzemenően megvalósult, hogy az írások hasznosítható tanulsággal szolgáljanak a XXI. századi problémáinkra – amelyek egyébként sohasem újak. Az általam kiemelt két „tételmondat” – a hazug konstrukciók töretlen közjogi hagyománya, illetve az államférfi alkatú politikusok fájo hiánya, akiknek most igazán fontos dolguk lenne a valóság megváltoztatásával – világos keret nyújt a további valóságértelmezések és cselekvési programok számára. Az egyes tanulmányok az aktualizálást illetően ugyanakkor eltérő arányokat követnek, hangsúlyeltolódás vagy a következtetések hátrányára (nagyreszt Bibó valamely írásának összefoglalása az adott tanulmány), vagy az egyéb, Bibó mellé bevont elméletek javára fordul elő, erre azonban magyarázatul szolgálhat az előszóban említett, szerzőnként kétféle megközelítésre vonatkozó eredeti elképzelés „önállósulása”. Így a legújabb kori autokráciák lényegét adó politikai hisztériáról írt fejezet részletesen foglalkozik a hisztéria elméletörténetével, Bibó meglátásait viszont már kevésbé fejti ki, és csak utalásszerűen szól a máról. Persze le tudjuk vonni a megfelelő következtetéseket, legfőképpen azt, hogy a valódi önbecsülés útja nem az öndicséret és az önsajnálát, hanem az önkritika.

A fejezet írójának másik, történelemfilozófiai tanulmánya teljesen kiegyensúlyozott az elméleti előzmények kifejtésében, de itt sem nagyon szól arról, hogy mit vihetünk ebből magunkkal a XXI. századba (véltetően nekünk is ajánlja Hajnal, Bibó, Szűcs szemléletét). Az antiszemitizmusról szóló írás szintén foglalkozik Bibó minden lényeges megállapításával, de – a pusztá adatközlésen túl – kevéssé köti a mai helyzethez: mi jellemzi a mai magyar társadalom beállítódását, ugyanazok-e az antiszemitizmus okai, mint Bibónál? A kiutat illetően viszont kapunk némi iránymutatást, Bibó elfogadó, párbeszédet kezdeményező megoldása mellett a hatékony kommunikációra vonatkozóan a szerző egyéb javaslatokat is vázol. A kollektív nárcizmusról szóló írás az előzőekkel szemben a jelen kimerítő elemzését adja, de szinte csak esetlegesen utal Bibóra mint a társadalmi jelenségek emberi természethez kötöttségét felismerő gondolkodók egyikére, és a kollektív nárcizmust inkább későbbi, külföldi szerzőkre hivatkozva tárgyalja. (Azaz amennyit a szerzők Bibóból „használnak”, azt másokban is megtalálják.) Kutatásuknak mindezzel együtt figyelemre méltó, Bibóra is visszautaló konklúziója, hogy a propagandára való fogékonyság elsősorban a sérült nemzettudat következménye. Az életművet bemutató nyitó fejezet a fentiekől eltérően nyilvánvalóan nem „alkalmazott elméletként”, hanem bio- és bibliográfiaként olvasandó, és e tekintetben nagyon érdekes, tartalmas áttekintés. Az arányok problémája itt csak annyiban merül fel, hogy az egyes bibói témák kifejtéséből – amelyek a további szerzőknél nagyreszt úgyis előkerülnek – talán kevesebb is elegendő lett volna, s ehelyett még több írás lehetkezését, kontextusát lehetett volna bemutatni.

Az eredeti elképzelést leginkább Fleck, Majtényi, Lázár és a Fábrián – Matyasovszky-Németh szerzőpáros esszéi követték, közülük a zsákutcás habitusokról szóló írás a legáltalánosabb érvényű elemzés. Ez a tanulmány rávezet, hogy pontosan ugyanazon az úton járunk, mint a zsákutcákba vezető történelmi hazugságok idején, a hamis konstrukciók mentális és valóságos lebontásához pedig ma is hiányzik az ép alkatú politikai közösség. Mivel az előzőek szerinti lebontást és újjáépítést kívánó struktúra az Alaptörvény is, az alkotmányozás kérdésével összekapcsolt Bibó-áttekintés szintén nagyon aktuális problémát feszeget, egyúttal láthatóan értő és szerető olvasata Bibónak. Összességében – talán a szerző szándékával ellentétesen – nyitva hagyja viszont a minket ma leginkább érdeklő kérdést: Bibó alapállásából valóban kényszerítően adódnak-e a jogállami helyreállításra vonatkozó következtetések? Számomra inkább úgy tűnik, hogy Bibó hivatkozott szempontjai (a „határolt forradalom”, a politikai óvatosság stb.) valójában nem igazolják a formalizmuson szükségképpen túllépő restitúciós megoldások elvetését. Hiszen Bibónál a radikalizmus szakpolitikai reformokra korlátozott alkalmazása, a jogbiztonságra hivatkozása (sőt a „megszorított többpártrendszer” formalista szem-

Tisztelt Olvasónk!

*2022-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

SZÁZALÉKÁVAL

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

pontból éppen nem jogállaminak tűnő javaslata!) is egy eljövendő diktatúrával szemben szolgált védelműl, nem pedig, mint a jelenben, egy már berendezkedett egyeduralmi rendszert segített fenntartani. Ez az egyáltalán nem egyszerű probléma ezért annak átgondolását igényli, hogy például a Bibó által javasolt korlátozott választási rendszerből melyik hatalmi gócpont, alkotmányos eljárás vagy politikai aktor korlátozása és melyikük felhatalmazása következne a mai helyzetben? Miért épp a kétharmados szabályok betartása és miért nem az alkotmányos működés visszaállítása szolgálja inkább a – Bibónál valójában elsődleges – hatalommegosztás szempontját? Könnyű azonosulni ugyanakkor az esszének a rendszerváltás leginkább kívánatos programjára vonatkozó javaslatával: az alkotmányos forradalom által teremtett tiszta helyzet és a nép bevonásával végzett alkotmányozás koncepciójával. Az autonómia-üzeldelméről szóló tanulmány, az SZFE-ellenállás elemzése a bibói és habermasi keretben szintén ezer szállal kötődik a mához: pontos és bizonyítottan működő cselekvési irányokat tár fel hasonló küzdelmek számára, hangsúlyozva mindezek előfeltételét, a sorsdöntő választások elé kerülő közösség megfelelő reagálóképességét. A társadalompolitikai fejezet hasonlóképpen időszerű kérdést dolgoz fel, számos erős állítással aktualizálva, mégis szorosán követve Bibót. Két fontos üzenete közül az egyik az, hogy az egyenlőtlenség nem szűnik meg mindaddig, amíg a hátrányos helyzetű embert csak a szükségletein keresztül, nem pedig teljes személyiségében érzékeljük – azaz a *Zsidókérdés*ből már ismerős módon csak a kategóriáját látjuk, nem pedig őt magát. A másik pedig az elvesztett választás utáni újrakezdés számára jelöli ki az egyetlen adekvát feladatot: a társadalmi válság okainak felkutatását és a rendszerszintű megoldások megtalálását. A zárótanulmány Bibó néhány gondolatát fogalmazza át a mának szólóan.

„Ha számot kellett adni belső rendtelenségekről, diktatúrákról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben, a törökkel szemben vagy az európai szabadság vagy demokrácia védelmében kaptak”⁸ – írja Bibó a mindenkori magyarokról. Az őszinte számadásnak régen itt lett volna az ideje, erre most, úgy tűnik, a jogállami helyreállítás kudarc a újabb történelmi esélyt kínálja. A traumák lesújtók és rengeteg társadalmi energiát emésztenek fel, de lehetőséget adnak arra, hogy egy politikai közösség az illúziók mögött meglássa a valóságot és a „szerencsés történelmű” nemzetekhez csatlakozás útját. □

8 ■ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Dénes (szerk.): *Bibó*, 1. 858. old.